

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1962.2.04>

VÄLJAPAISTEV UURIMUS EESTI TALURAHVA AJALOOST *

Möödunud sajandi algul Eesti- ja Liivimaa toimunud talurahvarahutused ja sellal teostatud agraarreformid on juba ammu tõmmanud endale ajaloolaste tähelepanu, kuna nad tähistavad vana, feodaal-pärisorjusliku korra kriisi esimest etappi, mil algas pööre uute suhete kujunemisele tolle aja antagonistlike klasside — mõisnike ja talupoegade vahel. Aadellikus ja kodanlikus ajalookirjanduses on neid sündmusi käsitletud ühekülgsest ja moonutatult. Lääne-Saksamaal ilmub eriti viimasel ajal teoseid, mis balti saksa mõisnike ja pastorige idealiseerimise teel püüavad ka omalt poolt kaasa aidata reaktioonilise «Ohtumaa ideoloogia» agressiivsetele eesmärkidele. Säärastele rahvavastastele ajalookäsitlustele vastulöögi andmine on nõukogude ajalooteaduse üks aktuaalseid ülesandeid. See pärast on kõigiti õigustatud huvi, mida Nõukogude Eesti ajaloolased osutavad feodalismi lagunemise ajajärgu uurimisele.

Mainitud ajajärgu taluraha ajaloo väljapaistvaimaks uurijaks on viimasel aastakümnel tõusnud noor andekas ajaloolane Juhan Kahk. Juba üliõpilasena asus ta koguma materjale eesti taluraha ajaloo kohta XVIII sajandi lõpust kuni 1850.—1860-ndate aastateni. Esimesena näitas ta uute andmete najal omapärase põgenikerajooni kujunemist Alutaguse metsades ja Peipsi ääres.¹ Tema sulest on feodalismi lagunemise perioodi agraar- ja taluraha

ajalugu käsitlevad osad «Eesti NSV ajaloo» 1. köites. Kandidaadi väitekirjana valmis tal väärtuslik monograafia «1858. aasta taluraha rahutused Eestis. Maatra sõda». Tema teaduslikud artiklid ja ettekanded Ida-Euroopa agraarajaloo sümposiumi sessioonidel, mille mõtte algataja ta 1958. aastal oli, on leidnud suurt vastukaja nõukogude ajaloolaste hulgas. Pikaajalise uurimistöö tulemusena on nüüd J. Kahk'il ilmunud uus monograafia «Rahutused ja reformid», mis on pühendatud Eesti ajaloo ühele keerukamale sõlmküsimumusele XVIII ja XIX sajandi vahetusel.

Sama ajajärgu ja probleemistiku kohta on ka varem ilmunud nii lühemaid kui pikemaid käsitlusi. Nendes on põhjalikumalt vaadeldud eelkõige mõisnike ja tsaarivalitsuse selleaegset agraarseadusandlust (J. Samarin, A. Tobien, A. Gernet), feodaal-pärisorjuslikku põllumajandust ja taluraha olukorda (L. Loone, J. Konks, A. Traat) või siis üksikuid rahutusi. J. Kahk aga on oma põhiülesandeks seadnud välja selgitada, kuidas eesti talurahas tollal võitles pärisorjusliku rõhumise vastu ja millist osa see võitlus etendas tolaeagse ühiskonna arengus, eriti kuidas ta mõjutas tsaarivalitsuse ja mõisnike agraarpoliitikat. Seega on autor asunud konkreetsetel uurimata rahvahulkade osa ajaloo arengus ning viinud vastava ajajärgu uurimise raskuspunkti omaaegsele tegelikule elule lähemale, kui seda üheski varasemas käsitluses on tehtud.

Uurimuse põhiülesande kohaselt on J. Kahk kogu Eesti ala käsitletud tervikuna, vastupidi eelnevatele uurijatele, kes oma teemat on ikka piiranud kas Eestimaa või Liivimaa kubermanguga. Balti saksa aadellikus historiograafias tulenes selline teema piiramine juba eri rüütelkondade huvidest säilitada vanu feodaalaegeid «maa-

* J. Kahk, Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790—1810). (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.) Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, 620 lk. Trükiarv 2000 eks. Hind 3 rbl.

¹ J. Kahk, Eesti ja vene rahva ühine võitlus pärisorjusliku rõhumise vastu. «Edasi» 26. nov. 1950.

riiklike» piire ning erinevat agraarõiguslikku süsteemi. Oma osa etendas muidugi ka allikmaterjalide kujunemine rüütelkondade ja kubermanguasutuste järgi. Viimane asjaolu sai tavaliselt määravaks ka hilisemates uurimustes. See aga ei võimaldanud käsitleda ajajärgu põhiküsimusi vajaliku sügavusega ja vastastikusel seostuses, nagu seda nüüd J. Kahk on teinud.

Muidugi ei seisa küsimus üksnes käsitluse territoriaalsete piiride laiendamises. See ise on õieti ainult loogiline paratamatus, mis tuleneb J. Kahki poolt valitud teema raskuspunktist. Pole juhuslik, et uurimuse sissejuhatuses on eri paragrahv pühendatud meetodile. Meetodiliste küsimuste üle juurdlemine on autoril võimaldanud leida uusi teid, kuidas konkreetse ajaloolise materjali põhjal lahti mõtestada vaadeldava ajajärgu keerukaid nähtusi ja seaduspärasusi. Eriti tuleks esile tõsta autori oskust vaadelda nähtusi ja protsesse võrdlev-alajalooliselt, millele nõukogude ajalooteaduses just viimaseil aastail on hakatud järjest rohkem tähelepanu pöörama.

Kõige eelnevaga on lahutamatus seoses J. Kahki uurimuse väga lai allikaline alus. Vahetu faktiline materjal on ammutatud mitmesuguste kohalike ja keskasutuste arhiivifondidest, eriti talurahva väljaastumiste kohta rikkalikku ainekku sisaldavate kohtute fondidest. Kasutatud arhiivifondide loend sisaldab 46 nimetust kaheksast arhiivist Tartus, Tallinnas, Riias, Leningradis ja Moskvas. Tegelikult kasutatud fondide arv on aga tunduvalt suurem reakoguduste fondidesse kuuluvate meetrikaaramatute tõttu. Üksikud keskasutuste fondid, nagu näiteks Senati kindralprokurööri kantselei ja Justiitsministeeriumi fondid Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis, võivad anda muidugi veel mõningat lisamaterjali, põhiliselt aga kordavad nad teiste, autori poolt juba kasutatud fondide materjale.

Eriti tuleb hinnata, et autor on sihkindlalt pöördunud rahvamälestuste poole, kasutades nii omal ajal üliõpilaste poolt kogutud ajaloolise traditsiooni kui ka enda kogutud andmeid rahva suust. Kuigi sellel allikaliigi on oma puudused — mälestuste ebamäärasus, mis end käesoleva uurimuse seisukohalt eriti tunda annab, sest vaadeldav ajajärk asub «mälupiirist» kaugemal minevikus —, on ta siiski rahva enese loodud

ning valgustab teoorjusaegset olukorda ja sündmusi rõhutatud talurahva seisukohalt. Peale dokumentaalsete allikate ja rahvamälestuste on J. Kahk ohtralt kasutanud kaasaegset perioodikat ja ilukirjandust, samuti memuaarikirjandust. Autori kriitilisest suhtumisest allikatesse annab õpetliku ja ühtlasi elava ülevaate juba sissejuhatuse esimene paragrahv; allikakriitilisi arutlusi aga leidub vastavalt vajadusele korduvalt ka käsitluse peatükkides. Üldse tuleb lugeda autori üheks tugevaks küljeks marksistlikku lähenemist allikatele, kus ta kunagi ei kaota õiget klassipositsiooni.

Uuriija teadlik asumine rõhutatud ja võitleva talurahva poolele on talle olnud kindlaks ja õigeks orientiiriks vaadeldava ajajärgu keerukate ja tihtipeale vastuoluliste sündmuste ning protsesside jälgimisel ja valgustamisel. Autor oskab tungida pärisoriste talupoegade mõttemaailma, mõista ja näidata nende inimväarikus- ja õiglustunnet, nende erku klassivaistu. Viimane avaldus näiteks väga ilmekalt talupoegade erinevas suhtumises ülestõusu maha suruma saadetud ohvitseridesse ja soldatitesse, kelledest viimased olid ju samuti talupojad. Talupojad mõistsid, et mõisnikud on nende tõelised vaenlased ja et liitlast võiksid nad loota soldatitest, kuigi nad tavaliselt veel ei osanud viimaseid enda poole võtta, nagu nad ei osanud ka teadlikult võidelda esimeste vastu. Kujukalt oskab autor näidata võitlevate talupoegade mehisust, arukat praktilisust ja kollektiivsusetaotlust. J. Kahk käsitleb õigesti talurahva antifeodaalse võitluse nõrku külgi, kuid toob samal ajal ilmekalt esile, millist osa stiihilisusest hoolimata talupoegade väljaastumistes etendas vennalik klassisolidarsus ja kollektiivne vastutustunne, mõistmine, et kõigi mõisate talupoegade võitlus on ühine. Kose-Uuemõisa talupoegade võitlushüüe «Üks kõigi ja kõik ühe eest!» on autori poolt valitud nagu kogu uurimuse juhtmotiiviks.

Peale allikate ja meetodi käsitleb J. Kahk töö sissejuhatavas osas ka kirjandust, andes sellest kriitilise ülevaate. Õigesti tõstab autor esile ajaloolise uurimistöö tempo kiirenemist nõukogude korra tingimustes (lk. 34). Mõnevõrra rohkem tähelepanu oleks võinud pöörata sellele vanemale ajalookirjandusele, kus neid küsimusi on püütud käsitleda juba ajaloolise materialismi positsioonidelt. Kuigi näiteks J. Kärneri

1916. aastal ilmunud käsitlus «Talurahva vabastamine Eestimaal» ei too uut faktilist materjali, on temas esitatud lähtekohad ja hinnangud oluliseks sammuks edasi, võrreldes aadellikus (A. v. Gernet, 1901) ja liberaal-kodanlikus (K. Päts, 1911) historiograafias kujunenutega.

Arusaamatuks jääb autori väide, nagu oleks «esimesed küllaltki suured mõrad» Tobieni ja Gerneti teaduslikule autoriteedile löödud alles 1930-ndate aastate lõpul läti ajaloolaste poolt (lk. 33). Teatavasti ei kritiseerinud viimased üldse Gerneti vastavaid töid, A. Tobieni «objektiivsus» leidis osalist paljastamist aga juba A. Agthe töö puhul tekkinud teaduslikus poleemikas. Tobienist erinevalt käitlesid Liivimaa XIX sajandi alguse agraarajalugu ka progressiivsed läti uurijad V. Zemtsev (F. Garais) ja K. Lander.

Uurimuse kolm esimest peatükki on pühendatud ühiskondlik-majandusliku olukorra ning nende põhjuste ja tegurite selgitamisele, mis XVIII sajandi viimasel ja XIX sajandi esimesel aastakümnel viisid talurahva klassivõitluse järjekordse laine tõusule, millele mõisnikud ja tsaarivalitsus omakorda vastasid agraarpoliitiliste manöövritega.

Esimeses peatükis analüüsitakse põllumajanduse arengu taset Eestis vaadeldaval ajajärgul. Kuigi J. Kahki analüüs ainult kinnitab juba varem sõnastatud üldistust, et XVIII ja XIX sajandi vahetuseks olid feodaal-pärisorjuslikus majandussüsteemis peituvad võimalused põhiliselt ammendatud, on autoril õnnestunud nii uute materjalide esitamise kui ka paljude üksikküsimuste uudse lahenduse teel anda värske ja selle probleemi uurimist edasiviiv käsitlus. Eriti tuleks tähelepanu juhtida lk. 92 leiduvale tabelile, mis annab ülevaate teravilja tootmise dünaamikast ja rahvaarvu kasvust Eestimaa kubermangus terve sajandi jooksul (1770—1870). Esitatud andmed näitavad selgesti, kuidas sajandite vahetusest peale said siin valitsevaks stagnatsioon ja langus, milles avalduski pärisorjusliku süsteemi kriis majanduse alal.

Veelgi teravamalt selguvad kriisinähtused talurahva olukorra käsitlemisel, millele on pühendatud teine peatükk. Andes pildi talurahva sotsiaalsest struktuurist, selgitab autor konkreetselt, kuidas kõik talurahva kihid kannatasid mõisnike rõhumise ja hoo-

limatu kohtlemise all. Masendavaid andmeid sisaldab paragrahv, milles autor annab ülevaate sellest, kuidas talurahvas nälja ja haiguste all kannatas. J. Kahk rõhutab õigesti, et maaelanikkonna massilist suremust ja sündimuse langust ikalduse ja nakkushaiguste tagajärjel tuleb lugeda sotsiaalseks seaduspärasuseks. Mõisnike kasvav püüd kaubatootmist suurendada ja teorjuslikku survet tugevdada algas intensiivsemalt juba 1750.—1760-ndail aastail. Tõsisemalt hakkas see tootlikke jõude kahjustama alles alates 1780-ndaist aastaist, nagu selgub J. Kahki poolt esitatud üksikasjalikest andmetest talupoegade sündimuse ja suremuse kohta. Nii kinnitavad ka kõnesoleva uurimistöö tulemused, et «feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisi alguseks Eestis võib pidada XVIII—XIX sajandi vahetust» (lk. 188).

Uurimuse kolmandas peatükis tutvustab J. Kahk lugejaid ühelt poolt balti mõisa härrastemaja seinte vahel valitsevate oludega ja mõisnike huvide eest valvel olevate pastorite tegevusega, teiselt poolt aga seda parasitlike pärisorjapidajate «vaikelu» ähvardavate jõududega — valgustus- ja Prantsuse revolutsiooni meelsete publitsistide ideedega. Tabava satiiriga paljastab autor legendi balti aadlist kui kultuurikandjast. Tutvunud balti parunite väliselt hiilgava, kuid vaimselt tühja ja halastamatule orjapidamisele rajatud barbaarse eluga, kirjutas kaasaegne J. W. Krause piltlikku väljendusviisi kasutades juba tollal, et «see maja läheb põhja ... kõik näib ruttavat vastu täielikule metsistumisele» (lk. 201 ja 202).

Sedasama põhjaminevat korda kaitsesid agaralt pastorid kõigi nende käsutuses olevate politseiliste ja ideoloogiliste vahenditega. Väheste, kuid iseloomulike näidetega on autor andnud pildi, kuidas kiriku teatud huvi talurahvakooli vastu oli tingitud vajadusest otsida uusi vahendeid talupoja vaimseks mõjutamiseks. Kooliküsimuse käsitlemisel on piiratud Liivimaaga. Oleks aga tulnud iseloomustada koolide olukorda ka Eestimaal, kus see oli veelgi viletsam ning rüütelkonna ükskõikse suhtumise tõttu ei nihkunud aastakümneid paigast. Talurahva ja progressiivsete publitsistide anti-feodaalse võitluse lämmatamiseks, samuti mõisnike agraarpoliitiliste manöövrite toetamiseks andis kirik oma osa. Seda valgus-

tab autor K. G. Sonntagi tegevuse najal, keda aadellikus ja kodanlikus ajalookirjanduses on püütud kujutada talurahva olukorra parandamise eest võitlejana. Lk. 212 hindab autor siiski üle Sonntagi mõtete originaalsust jutluses, mille too pidas Liivimaa maapäeva avamise puhul Riias 1795. aasta detsembris. Teatavasti oli agraarküsimuse arutamisele võtmine otsustatud juba enne maapäeva avamist, millest Fr. v. Sivers informeeris ka Sonntagi, Jakobi kiriku ülempastorit, kes haigestunud kindralsuperintendendi asemel pidi avajutluse pidama, ja palus teda jutluseski sellele viidata. Seega ei saa olla tõenäoline, et Sonntagile oli viimaseks tõekeks Merkeli raamatu käsikirjast teadaasaamine, mis sundis teda manitsema mõisnikke midagi talupoegade olukorra reguleerimiseks ette võtma. Kindlaid andmeid pole ka selle kohta, et Merkel oleks sama aasta sügisel Sonntagi üles kutsunud «koostööle rõhutatud läti ja eesti talupoegade kaitseks plaanisetud publitsistlikus rünnakus» (lk. 212). Vastupidi, saates oma raamatu eessõna käsikirja Sonntagile, märkis Merkel 11. novembriga 1795 dateeritud kaaskirjas kogu töö mitteesitamise põhjusena seda, et ta on otsustanud kõigile võimalikele ebameeldivustele üksinda vastu minna, ning palus ainult «karmi kriitikat».²

Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideede mõjust eesti talurahva hulgas on J. Kahkil õnnestunud leida uusi dokumentaalseid andmeid. Need aitavad veel paremini mõista, miks Liivimaa ülemkonsistorium 1807. aasta märtsis saatis kirikutes ettelugemiseks laiali maakeelse lendehe, milles püüti hajutada talurahva lootust, nagu võiks prantslaste tulek vabadust tuua. Nagu J. Kahk näitab, hajusidki need lootused mõne aasta kestel, kuid muidugi mitte krahv Mellini, kirikupea Sonntagi jt. manitsuste ja hirmutamiste, vaid prantslaste vallutuspoliitika tagajärjel.

Ühiskondliku jõuna, kes ründas iganenud feodaal-pärisorjuslikku korda, vaatleb J. Kahk lõpuks ka publitsiste. Õigesti rõhutab ta Merkeli ja Petri kuulumist Siversi ja Sonntagi taoliste «talurahva olukorra

parandajate» vastasleeri (lk. 238). Pärisorjusevastaste publitsistide tegevus kujunes XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul vägagi mõjuvõimaks jõuks Baltimaade ühiskondlik-poliitilises elus, mida autor illustreerib näidetega nii balti mõisnike raevukisast kui ka agraarseadusandluse arengust. Kahjuks aga pole ikka veel otseseid andmeid, kas ja kuivõrd nende teoste mõju ulatus juba tollal ka talurahva enese hulka. Võib ainult arvata, et kui näiteks 1805. aastal Saksa anti-klerikaalne demokraatlik kirjanik J. G. Seume läbi Liivi- ja Eestimaa reisis, siis vaevalt tegi ta oma vaadetest saladust vestlustes vähemalt talupoegadest küüdimeesetega. Eesrindliku vene ühiskondliku mõtte mõju ulatumisel Baltimaale oleks soovitav olnud arvestada ka M. Nikolajevi uurimistulemusi.³

Neli järgmist peatükki moodustavad J. Kahki uurimuse teise, ulatuslikuma poole, milles juba otseselt käsitletakse eesti talupoegade klassivõitlust ja mõisnike agraarpoliitikat 1790-ndaist aastaist kuni 1810-ndate aastate alguseni.

Tuleb kõigiti hinnata autori katset lähemalt piiritleda talupoegade klassivõitluse üksikuid vorme, eriti vastuhakke ja rahutusi (lk. 248 ja 249).

Viimasel ajal on nõukogude ajalookirjanduses korduvalt juttu olnud vajadusest välja töötada kindel ja ühtne metoodika talurahva väljaastumiste iseloomu määramiseks. Kuni praeguseni ei ole eri uurijatel siin ühtset alust, mis arusaadavalt raskendab nende andmete kasutamist nii territoriaalselt kui ka ajaliselts ulatuslikumate üldistuste tegemisel. Akadeemik N. M. Družinini metoodika rakendamise Venemaa XIX sajandi talurahvaliidumist kajastavate dokumentaalsete materjalide sarja koostamisel ei ole veel rahuldaval tasemel, nagu juba ilmunud köidetest selgub. Üksikute väljaastumiste iseloomu määramisel, selle kindlaks tegemisel, kas on tegemist keeldumisega koormiste kandmisest, vastuhakuga, rahutusega (või rahutustega) jne., esineb ikka

² K. Chr. v. Stritzky, Garlieb Merkel und «Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts». Mitteilungen aus der baltischen Geschichte, 1. Bd., 2. Heft. Riga, 1939, lk. 51.

³ М. Николаев, К истории русско-латышских литературных связей, 1. Русские писатели 18-го века в Латвии. Известия Акад. наук Латв. ССР 1960: 2 (151), lk. 41—50. Autor püüab tõestada, et Merkel tundis Radištševi tööd ning analüüsib nende vahelisi ühiseid jooni ja erinevusi lk. 45—49.

veel palju juhuslikku. See nähtub ka, kui võrrelda J. Kahki uurimuse tulemusi eespool mainitud publikatsioonisarja äsjailmunud köites⁴ avaldatud talurahvalikumise kroonikaga. Peale paljude ebatäpsuste ja oluliste lünkade, mis esinevad Eesti- ning Liivimaa talupoegade väljaastumiste kohta esitatud materjalides, läheb ka nende iseloomu määramine korduvalt lahku J. Kahki uurimuses antust. Muidugi ei ole siin põhjuseks üksnes erinevad määramisalused, vaid ka erinev materjali tundmise ja läbitöötatuse aste, mis monograafias on arusaadavalt võrreldamatult kõrgem.

J. Kahk piiritleb oma uurimuses kollektiivseid vastuhakke ja rahutusi, kusjuures esimestele andsid tavaliselt tõuke mitmesugused kohalikud, teistele aga eeskätt üldised ajendid. Viimastes astusid vahel üheaegselt välja ka mitme mõisa talupojad. Terminit «ülestõus» on autor kasutanud ainult siis, kui talupojad haarasid juba relvade järele (olgu nendeks kas või teibad ja kivid), et võidelda mõisnike ja nende võimu kaitsvate sõjaväeüksuste vastu. Teravamatest klassivõitluse vormidest eraldab ta põgenemise ja kättemaksuaktid. Nende üldiste seisukohtadega võib nõustuda. Ometi pole vastuhakkude eristamine kättemaksuaktidest alati sugugi lihtne. Autori enda poolt IV peatüki esimeses paragrahvis käsitletud «vastuhakud» on antud küll kättemaksuaktidena, mida hiljem rahutuste ja vastuhakkude statistikas ja kaardil ei märgita (vrd. lk. 552 jj.), kuid milleks on paragrahvile antud siin selline pealkiri? Osa neist kättemaksuaktidest aga võiks viia kollektiivsete vastuhakkude alla (näiteks Keskväre, Hõbeda), kuna on olemas kõik need tunnused, mida autor ise vastuhakkudele iseloomulikena ära märgib (lk. 249).

Talupoegade põgenemise käsitlemisel on J. Kahk esitanud rohkesti uut materjali, muu seas ka järelestatavate kaubitsemise kohta «põgenenud hingedega». Ta näitab Võru sillakohtu ja Virumaa kreisikomissari materjalide põhjal, et eesti talupoegi põgenes rohkem vene alale kui vene talupoegi siia, kuna talurahva olukord oli siin isegi veel halvem kui ida pool Peipsi järve. Seejuures andsid eesti ja vene talupojad ja kalurid vastastikku põgenikele omakasupüüd-

matut abi ning toetust. Küsimuse edasisel uurimisel tuleb nähtavasti rohkem jälgida ka Peterburi ja Pihkva kubermangu kohta käivat vastavat materjali, kuna ajuti esines seal pooltki massilisemat põgenemist eesti alale (näiteks 1800. aastal). Nn. põgenike probleemi visa püsimine päevakorralt kuni XIX sajandi alguseni näitab, et põgenemine oli talupoegade käes küllaltki mõjusaks klassivõitluse vahendiks pärisorjapidajate vastu.

1797. aastal Eesti- ja Liivimaal asetleitud talurahvarahutusi käsitab J. Kahk kui «ettevalmistavat astet, omapärast eellainet neile rahutustele, mis algasid 1802. aastal ja saavutasid oma kõrgpunkti 1805. aastal» (lk. 265). Seega on nüüd lõplikult ületatud vana käsitus, mille järgi 1797. aasta rahutusi vaadeldi seoses nn. pearaharahutustega, s. o. 1784. aasta rahutuste teatud järellainetusena. Samal ajal peab J. Kahk, nagu varasemadki uurijad, 1797. aasta rahutusi Eesti- ja Liivimaal täiesti õigesti ülevenemaaliste rahutuste üheks osaks. See ei tähenda aga, et siinseid rahutusi oleks õige nimetada ülevenemaaliste rahutuste «kajastamiseks» Eestis, nagu seda vastava paragrahvi pealkirjas tehakse. Senini pole andmeid, et ühegi siin asetleitud rahutuse ajendiks oleks olnud kuuludus vene talupoegade väljaastumistest. Põhja-Eestis levinud kuuludus uuest seadusest võis olla seotud kas Paul I poolt 5. aprillil 1797 välja antud demagoogilise ukaasiga või siis talupoegade hulka imunud moonutatud teadetega, milledeks olid põhjust andnud Eestimaa rüütelkonna 1795. aasta detsembri otsused. Nagu kuberner A. Langelli äsjaavaldatud kirjast kindralprokurör A. Kurakinile 21. augustist 1797 selgub, oli ühes Hamburgi saksa ajalehes ilmunud artikkel, milles seisnud, et Eestimaa maapäeval olevat otsustatud talupojad vabaks lasta; varsti järgnevat sellele Vene monarhi vastav ukaas.⁵ Kuna seda lehte loeti ka Eestimaal, kartsid võimud õigusega, et need teated võivad talupoegade kõrvu ulatuda ning rahutusi põhjustada. Selle hirmul olid maapäeva kõnesolevad otsused tsaarivalitsuse loal teatavasti avaldamata jäetud. Seega võisid nii nende kui ka Liivimaa maapäeva samaaegsete otsustega seoses olevad kuul-

⁴ Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг. Сборник документов. Под ред. С. Н. Валка. М., 1961. 1048 с.

⁵ Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг., lk. 154; vt. ka lk. 776 viide 82.

dused olla üheks kohalikuks ajendiks siinsete talupoegade väljaastumistele.

Järgmises, s. o. V peatükis vaatlebki J. Kahk balti mõisnike ja tsaarivalitsuse agrarpoliitikat 1790-ndaist aastaist kuni 1804. aasta talurahvaseadusteni, rikastades selle küsimuse käsitlust rea uute seisukohatadega. Hea ja sügava probleemiarendusega on antud esimene paragrahv, kus analüüsitakse talurahvareformide otseseid põhjusi. Uutele allikmaterjalidele tuginedes näitab autor, kuidas teiste ühiskondlik-majanduslike põhjuste kõrval talupoegade kasvav rahulolematu sundis mõisnikke asuma pärisorjuslike talupoegade olukorra reguleerimisele. Mõisate kaubalise põllumajanduse hoogsa arenemise tõttu järjest suurendata- vaid teokoormisi püüdsid mõisnikud nüüd legaliseerida uute ametlike vakuraamatute sisseseadmise teel, lootes niimoodi võtta aluse talupoegade protestidelt. Selle kõrval oli kujunenud sama paratamatuks vajadus täpsemalt fikseerida ka mõisnike võim ja õigused talupoja isiku suhtes. Tsaarivalitsuselgi oli küllalt põhjust hoolt kanda, et piiräärsetes Balti kubermangudes ei puhkeks ülestõusu. Autor näitab, et just tsaarivalitsus oli see, kes vajas tungivalt talurahvareforme ning et sellega ongi seletatav tema suurem järjekindlus nende läbiviimise nõudmisel, võrreldes balti mõisnikega. Kõiki neid ühiskondlikke jõude ja tegureid, mis viisid siin XIX sajandi algul agrarreformini ja üksteist vastastikku mõjutasid, on autor püüdnud esitada näitlikul skeemil (lk. 303). Õigesti analüüsib ta Riia revisjoni-komisjoni esimehe A. Arsenjevi tegevust, mida osas varasemas ajalookirjanduses on idealiseeritud, ning valgustab üksikasjalikumalt reguleerimistöde jätkumist ka pärast 1807. aastat.

J. Kahki teeneks tuleb lugeda, et ta esmakordselt asus läbi töötama Liivimaa 1804. aasta reformi elluviimise ja maade mõõtmise ning hindamise käigus koostatud ajutisi ja lõplikke vakuraamatuid, et vastata küsimusele, kuidas muutusid mõisakoormised reformi tagajärjel. Kuigi ta töö suure mahukuse tõttu suutis läbi töötada vaid seitsme mõisa vakuraamatud Lõuna-Eestist, seega vaid 5% sealsete mõisate arvust, kus maamõõtmistööd suudeti läbi viia, on tulemused väga olulised ja võimaldasid autoril revideerida seniseid üldtunnustatud seisukohti. Selgub, et enne reformi määras mõis-

nik talude koormiste suuruse oma äranägemise järgi, pärast reformi aga pidi ta arvestama maade tõelist suurust ja väärtust. Kõige tähtsam mõisakoormiste liik — tegu — suurenes reformi tagajärjel ühes mõisas 82%, kolmes 5—15%, kolmes mõisas aga vähenes 36—41% (lk. 352). Seega ei ole õige rääkida üldisest ja märgatavast talupoegade mõisakoormiste tõusust reformi tagajärjel, nagu seni tehti. Kuigi ei ole veel täpselt teada, kui paljudes mõisates tuli liiga üleskrüvitud mõisakoormisi vähendada, võib autori poolt esitatud kaudsete andmete alusel siiski arvata, et niisuguseid mõisaid võis olla ligemale viiendik eramõisate üldarvust. Nii on J. Kahkil õnnestunud konkreetsele materjalile tuginedes näidata, kuidas reform, mis tegelikult kujutas endast vaid rahvahulkade petmist, ähvardas siiski osa mõisnike majanduslikke huve. Oleks väga soovitatav, et J. Kahk jätkaks XIX sajandi alguse vakuraamatute läbitöötamist, kasutades töömahukate ühetüübiliste statistiliste arvutuste tegemiseks kaasaegset arvutustehnikat. Nende materjalide täielik läbitöötamine ei oleks tähtis mitte ainult 1804. aasta reformiga seoses olevate küsimuste mõistmiseks, vaid ka eelneva ja järgneva ajajärgu sotsiaal-majandusliku arengu uurimise seisukohalt.

Uurimuses on veenvalt näidatud, et Liivimaa 1804. aasta talurahvareform oli oma piiratud eesmärgi saavutamata suhteliselt progressiivse tähendusega ning lõpptulemusena soodustas sotsiaal-majanduslikku arenemist. J. Kahk tõstab 1804. aasta talurahvaseaduse ühe tähtsama positiivse küljena esile asjaolu, et ta mõningal määral takistas teotöö kasvamist talupoegade enda kasutusse jääva töö arvel (lk. 356). Täiesti õigesti rõhutab autor, et reformiga seoses toimus ju ka he klassi võitlus, kusjuures talupojad võitlesid sellise reformi eest, mis oleks talumajandusele andnud eelnevaga võrreldes suhteliselt avaramaid arenemisvõimalusi. Talupoegade võitlus kukutaski läbi tsaarivalitsuse ja mõisnike katse «konserveerida» senised feodaal-pärisorjuslikud suhted Liivimaal. Pärast J. Kahki uurimuse ilmumist peaks olema lõplikult arhiivi antud see lihtsustatud seisukoht historiograafias, nagu oleks 1804. aasta talurahvaseadustega iganenud tootmissuhted seadustatud ja seega loodud väljakannatamatu tõke tootlike jõudude arenemisele.

Talurahvaküsimusel Eestimaa kubermangus on J. Kahk peatunud lühemalt, kuna seda käsitletakse natuke varem ilmunud J. Konksu vastavas monograafias⁶. J. Kahkil oleks aga rohkem tähelepanu tulnud pöörata sellele, miks talurahvaküsimus nii 1795. aastal kui ka 1801. aasta lõpul ja 1802. aasta algul kerkis enam-vähem samaaegselt üles mõlemas naaberkubermangus. Praegu jääb see üheaegsus lugejale endiselt selgusetuks. Seejuures heidab J. Kahk J. Konksule põhjendamatu ette, nagu oleks too midagi segi ajanud, kui ta märgib kahe Eestimaa aadliku pöördumist keisri poole 1801. aastal (lk. 359). Sellest faktist on aga juttu nii Bergi memuaarides kui ka keisri reskriptis rüütelkonna pealikule 14. juulist 1802.

Uurimuse ulatuslikumaks ja üheks kessemaks peatükiks on 1802.—1807. aasta talurahvarahutuste käsitus. Just selle tõttu, et J. Kahk esimesena selleaegseid talurahvarahutusi Eesti- ja Liivimaal monograafiliselt tervikuna käsitleb, on tal õnnestunud meile näidata selle eesti ja läti talupoegade klassivõitluse võimsa tõusulaine täielikku kulgu, asendit ja tähendust. See on eesti ja läti talurahva küll stiihiline, kuid kangelaslik katse muuta olukorda oma huvides. Kuigi see võitlus tollal võitlevaile talupoegadele enestele ei toonud mingeid märkimisväärseid paremusi, aitas ta ajaloo vedurina siiski arengut edasi viia, mille eest neid on tänulikud hilisemad tõõrahva sugupõlvad. Parimaks mälestusmärgiks sellele kangelaslikkusele pole mitte ainult nende võitlejate verrega niisutatud põldudel lokkav kolhoosivili (lk. 501), vaid ka nende eneste kauge järeltulija loodud kõnesolev elav ja haarav ajaloouurimus, mis omaaegsete kangelaste tegudele annab lõpuks õige ning väärilise hinnangu.

Talurahvarahutusi kogu Eesti alal käsitledes on J. Kahkil õnnestunud õigesse valgesse asetada ka 1805. aasta ülestõusud Eestimaa kubermangus. Kui võrd segased kujutlused sellest on käibel kuni tänapäevani isegi nõukogude ajalookirjanduses, näitab ilmekalt juba ülalmainitud publikatsioon «Крестьянское движение в России

в 1796—1825 гг.». Eestimaal 1805. aasta augustis-oktoobris toimunud rahutusi peetakse seal puhkenuks «koos seaduse kehtestamisega Liivimaa elanike jaoks».⁷ Üksikasjalikult on uurimuses analüüsitud Karinu ülestõusu ja Kose-Uuemõisa sõda, milledest viimast on õigusega peetud eesti talurahva mõisnikevastase võitluse kulminatsiooniks käsitletavajajärgul. Eriti tahaks J. Kahki käsitluses esile tõsta asjaolu, et ta talurahvarahutuste stiihilisest iseloomust hoolimata on osanud kujukalt maalida pildi ülestõusnute tegevusest vastupanu organiseerimisel ning nende juhtidest Kõlli Toomast, Põua Päärna Maidust ja Harmi Evardist, kelle iseloomud tegid ülestõusu käigus auga läbi raske proovi. Samuti on autor osanud õigesti kujutada ülestõusnud teemeste minekut sõtta just mõisa ja mõisnike vastu (näit. lk. 483 jj.).

Rahutusi 1806.—1807. aastal peab autor «viimaseks järellainetuseks». Oleks väärinud selgitamist, miks see järellainetus oli kõige tugevam just Virumaal. Kas ei andnud ennast siin rohkem tunda sõjaaja raskused vägede läbimarsside jms. näol?

Uurimuse seitsmendas, lõpupeatükis näidatakse, kuidas tsaarivalitsus ja mõisnikud ka pärast rahutuste suurema leegi ühiselt summutamist olid ometi sunnitud talurahvareformi küsimuses edasi minema. Juba ühes oma kolme aasta eest peetud ettekandes näitas J. Kahk, millist osa selles etendasid 1807. aasta ikaldus ja 1808. aasta nälgihäda Eesti- ja Liivimaal. Õigusega väitis ta, et nad andsid, arusaadavalt koos teiste teguritega, «tsaarivalitsusele uue tõuke talurahvareformi küsimuse ülestõstmiseks Eestimaa kubermangu osas» (lk. 532). Kuna tsariametnike nõudmised ei olnud Eestimaa mõisnikele vastuvõetavad ning uue talurahvaseaduse väljatöötamine ähvardas kohaliku aadli kontrolli alt ära libiseda, otsustas viimane talupojad formaalselt vabaks kuulutada, kuid jätta nad ka edaspidi mõisnike teoorjusliku ekspluateerimise objektiks. Valitsuse oma ringkondadest lähtu-

⁷ Крестьянское движение в России в 1796—1825 гг., lk. 201, 845. Nagu selgub siin viitest 124 (lk. 780), kus lk. 202 toodud dokumendis mainitud Eestimaa talurahvaseadust tõlgitsetakse Liivimaa talurahvaseadusena, on need seadused segamini ajanud mitte talupojad omal ajal, vaid kahjuks just ajaloolased, ja seda üllataval viisil kuni tänapäevani.

⁶ Jaan Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Trt., 1960. 340 lk. (Tartu Riikliku Ülikooli Toim. Vihik 96).

nud kriitika najal selgitab J. Kahk, et Aleksander I nõustumine eesti talupoegade maata ja ainult vormilise vabastamisega oli mõisnikeklassi huvides sooritatud silmakirjalik manööver.

Teose viimases paragrahvis käsitletakse laial võrdlev-ajaloolisel taustal talurahva klassivõitluse iseloomu ja traditsioone. See on eruditsioonikaks ning probleemiderikaks finaalsiks kogu teosele. Lähemalt peatub autor sellel, kuidas neil aladel, kus valitses teoorjus ja kus talupoegade stiihiline võitlus oli suunatud teoorjusliku ekspluateerimise vastu, domineerisid klassivõitluse nn. passiivsed vormid. Ta rõhutab viimaste õigegei «aktiivseid tagajärgi» niisugustes olukordades, sest keeldumine teole minemast halvast otsekohe kogu mõisa majandusliku tegevuse. Loomulikult aga süvendas see siin veelgi talurahva klassivõitlusele üldse iseloomulikku stiihilisust ja killustatust. Need autori üldistavad tähelepanekud on tabavad ja nende valgusel tuleks vaadelda ka talurahvasõdade territoriaalset levikut Venemaal. Tuleb märkida, et see kõige aktiivsem talurahva klassivõitluse vorm levis XVIII sajandil ka Venemaal põhiliselt neis piirkondades, kus teoorjus polnud valitsevaks ekspluateerimisvormiks. Eks kaotanud ka Pugatšovi juhtimisel arenev talurahvasõda oma jõu just Tambovi kubermangu piirile jõudes, kus teoorjuslikud talupojad moodustasid sellal 78%. Sellepärast võibki nõustuda autori põhijäreldusega, milles ta nii 1784. kui ka veel 1805. aasta sügiseseid talurahvarahutused loeb kuuluvaks talurahvasõdade viimasesse perioodi ja arenguetappi, kuigi siin kummalgi korral talurahvasõjani ei jõutud (lk. 573).

Huvipakkuvad on ka uurimuse need leheküljed, kus käsitletakse talurahva klassivõitluse ideoloogia küsimusi, talupoegade endi seast juba XIX saj. algul esile tõstetud mõtet koondada talurahva jõude, eri talurahvakihtide käitumist ja osa mõisnikevastastes väljaastumistes jne. Kõigis neis on autor andnud uudseid tähelepanekuid ja püstitanud mõnegi viljaka hüpoteesi. Kõik see on virgutavaks aluseks edasisele loovale uurimistegevusele.

Esiletõstmist väärrib ka vaadeldava uurimuse elav ja konkreetne väljendusviis, ilmekas ja kujundirikas keel. Et tõmmata kohe alguses lugejat kaasa, visandab autor algul mõne kujuka pildi tegelikust elust, tavaliselt

selt kohtuprotokollide või mälestuste alusel, või ka teatud sündmuste ootamatu seostamise teel, mis aga vahetult viib püstitatud küsimuse käsitlusele. Oskuslikult on autor kasutanud satiiri. J. Kahk on näidanud ennast omapärase ütlemiss- ja kujutamisviisiga ajaloolasena, kelle ainekäsitus on kaasakiskuv.

Teoses esineb siiski ka üksikuid lauseid ja väljendusi, mis oleksid vajanud redigeerimist. Näiteks väidetakse lk. 50, et «mõisate teraviljatootmise iseloomu muudeti», kuid jutt on ainult viinapõletamise arenemisest, teravilja enda tootmise iseloom aga ei muutunud. Lk. 137 võib aru saada, nagu saaks talupojal olla tootmisvahendeid isikliku varana ja isegi talutoodangu ülejääkidena. Mahukasse töösse on lipsanud ka mitmeid teatmelisi ebatäpsusi (näiteks lk. 31, 521, 587 G. Samson pro. H. Samson, lk. 212 Jaani kiriku pastorikohale pro Jakobi ..., lk. 364 taluperemeeste väljatõstmist nende taludest pro taluperede müümist). Lk. 200 oleks Aa jõe nimetusena tulnud anda Koiva (muide, see koht puudub ka kohanimede registris). Samuti on teksti jäänud üksikuid trükivigu, mis pole kohe märgatavad ja võivad tekitada arusaamatusi (lk. 217 kiriku kantseleist pro kiriku kantslist, lk. 388 19. oktoobril 1804 pro 1805).

Teos on rikkalikult varustatud illustratiivse materjaliga, mille otsimise ja valimise vaeva eest on lugejad autorile kahtlemata tänulikud. Kindlasti aitavad tabelid, skeemid ja kaardid teksti paremini mõista. Ainult kaart lk. 56 järel oleks tulnud anda murtavana, sest köidetuna on ta keskosa raskesti jälgitav. Teose kasutamist hõlbustavad lisad, eriti isiku- ja kohanimede registrid. Tuleb hinnata sedagi, et Eesti Riiklik Kirjastus on hästi hoolitsenud selle ajaloo-teose eeskujuliku väljaandmise ning õnnestunud kujundatud välimuse eest.

Kohati oleks võinud töö mahtu veidi vähendada ja vähemtähtsatest kõrvalepoigetest loobuda, viidates autori juba varem avaldatud artiklitele.

Kokku võttes on nõukogude historiograafia J. Kahki uurimuse näol rikastunud väljapaistvalt väärtusliku ja kõrgetasemelise teosega. See on parteiliselt võitlev, suure kasvatusliku mõjuga raamat, milles rahvahulkade edasiviiv osa ajaloo seaduspärase arengus kujukalt ja haaravalt esile tõuseb.

Suurepäraselt seostub siin konkreetne ja üksikasjalik analüüs probleemide- ja mõtte-rikka sünteesiga.

Nõukogude agraarajaloolased pööravad praegu suurt tähelepanu feodaal-pärisorjusliku süsteemi lagunemise ja kriisi ajajärgu kui murrangulise perioodi uurimisele Venemaal ja laiemalt kogu Ida-Euroopas. Ka sellelt seisukohalt on J. Kahki monograafial

suur tähtsus, eriti sellepärast, et tsaarivalitsus läks Venemaal pärisorjuse kaotamisele — kuigi vaid nimelisele — kõige varem just Baltimaadel. Seepärast tuleks J. Kahki väärtuslik uurimus mõnevõrra lühendada kujul avaldada lähemal ajal ka vene keeles.

A. VASSAR

V. B. ДОРОШЕНКО, Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке.

(Академия наук Латвийской ССР. Институт истории.)

Рига, Изд-во АН Латв. ССР, 1960. 326 lk. Trükiarv 800.

Hind 1 rbl. 43 kop.

XVI sajand paistab Baltimaade ajaloos silma murranguliste poliitiliste sündmuste ja sügavate muutustega sotsiaal-majanduslikus arengus. Seepärast on nii Eesti kui Läti XVI sajandi ajalugu köitnud paljude uurijate tähelepanu balti saksa historiograafia alguspäevist alates kuni tänapäeva nõukogude ajalooteaduseni. Sellele vaatamata pole paljusid Läti XVI sajandi ajaloo olulisi probleeme seni ilmunud töödes õigupoolest üldse käsitletud ning nii mõndagi neist on valgustatud moonutatult, vastavalt autorite poliitilistele tendentsidele. Vassili Dorošenko, mitmete Läti keskaja ajalugu käsitlevate hinnatavate artiklite autori kõnesolev monograafia, mille ülesandeks on anda marksistlik ülevaade Läti agraaroludes XVI sajandi vältel toimunud muutustest, eelkõige teoorjusliku mõisamajanduse arengust tema mitmekesisest avaldustes, on seetõttu igati teretulnud.

V. Dorošenko kõnesolev uurimus koosneb sissejuhatausest koos lühikese ülevaatega kirjandusest ja allikatest, üheksast peatükist ja kokkuvõttest. Esimeses peatükis vaadeldakse feodaalset maamandit ja nihkeid maafondi jaotuses üksikute feodaalide gruppide vahel sajandi jooksul, teine peatükk on pühendatud feodaalsete eesõiguste laiendamise ja pärisorjuse tugevnemise käsitlemisele. Autor näitab, kuidas teoorjusliku mõisamajanduse areng kulges käsikäes feodaalse maamandi ümberjaotamisega: aadli maavaldus kasvas pidevalt piiskoppide ja ordu domeenide arvel. Riia peapiiskopkonnas ja Kuramaa piiskopkonnas algas see protsess varem ja toimus tunduvalt kiiremini kui ordu aladel. Liivimaa aadli posit-

sioonide tugevnemine ilmnes ühtlasi tema valdusõiguste laienemises mitte ainult maa, vaid ka otsese tootja, talupoja suhtes. V. Dorošenko märgib, et Liivimaal omandas pärisorjus eriti teravad vormid, tingituna ühelt poolt majanduslikest faktoritest — teoorjusliku mõisamajanduse hoogsast arengust — ning teiselt poolt ühiskondlik-poliitilise korra eripärasustest: kesk- võimu ja linnade nõrkusest ning maa feodaal-koloniaalsest iseloomust. Autor seostab talurahva lõpliku pärisorjastamise Läti alal teoorjusliku mõisamajanduse väljakujunemisega ja sellest tulenenud feodaalide suureneva vajadusega tööjõu järele ning dateerib kõik selle ligikaudu XV sajandi lõpu ja XVI sajandi algusega. Seega annab V. Dorošenko vastulöögi balti saksa ja osalt ka kodanliku läti ja eesti ajalooteaduses käibinud võlastumisteooriale, kuigi ta ise sellest teoriast vaikides mööda läheb.

Kolmas peatükk käsitleb põllumajanduse tehnilist taset XVI sajandil, millele senised uurijad peaaegu üldse pole tähelepanu pööranud: Vaatluse alla on võetud põllutööriistad ja tööloomad, kolmeväljasüsteemi eripärasused Läti alal, alepõllunduse osatähtsus ja väetamise ning saagikuse küsimused. Kõigi nende probleemide käsitlemine monograafias on kahtlemata väga vajalik ning nad oleksid väärinud veelgi süvendatumat läbitöötamist.

Loomulikult on monograafias kesksel kohal teoorjusliku mõisamajanduse arengu küsimus. Selle mitmekülgse protsessi uurimisele eri aspektidest on pühendatud järgnevad viis peatükki, milledes käsitletakse üleminekut teoorjuslikule mõisamajandusele,